

STAN BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH NAD NAJSTARSZYMI DZIEJAMI POMORZA NADWIŚLAŃSKIEGO

W problematyce studiów archeologicznych nad dziejami Pomorza szczególna rola przypada obszarowi nadwiślańskiemu. Wynika to zarówno z jego położenia w stosunku do różnych centrów kulturowych, jak i ze specyficznych lokalnych warunków naturalnych. Podstawową osią fizjograficzną terenu jest szeroka dolina Wisły. Nic też dziwnego, że na osi tej rzeki nader często krzyżowały się przenikające tutaj bez większych przeszkód prądy – idące zarówno z zachodniej, jak i wschodniej strefy nadbałtyckiej – z oddziaływaniami rozległych dorzeczy Wisły i Odry. Dochodzi do tego jeszcze wyjątkowe bogactwo zasobów bursztynu na wybrzeżach Zatoki Gdańskiej, sprzyjające intensywnym dalekosiężnym kontaktom handlowym. Wszystko to razem wspomagało wytwarzanie się na tych terenach, przynajmniej w niektórych okresach, swoistych zjawisk, często umożliwiających rozwiązanie istotnych problemów o szerszym zasięgu¹. Szkicując więc aktualny stan badań nad starożytnym i średniowiecznym zasiedleniem Pomorza Nadwiślańskiego w perspektywie źródeł archeologicznych, będziemy się starali zwrócić szczególną uwagę na owe cechy lokalne, niezależnie od bacznego śledzenia ich powiązań z rozległym zapleczem terytorialnym.

1. Osadnictwo z epok kamienia (paleolit schyłkowy, mezolit, neolit)

Jednym z istotnych problemów badawczych jest zagadnienie czasu pojawienia się pierwszych grup łowieckich w północnej strefie Niżu Polskiego. Najstarszym znanym z Pomorza Nadwiślańskiego przedmiotem, który nosi ślady obróbki przez człowieka, jest róg renifera z wyraźnymi nacięciami odkryty w pokładach żwiru pod Chełmnem². Na podstawie zalegania zabytku w utworach morenowych oraz położenia stanowiska H. Gross datował ten przedmiot na okres odpowiadający stadium pomorskiemu ostatniego zlodowacenia, czyli na około 18 tys. lat p.n.e.³. Tak wczesne datowanie zabytku budziło jednak pewne wątpliwości, wyrażone m.in. przez T. Wiślańskiego⁴.

Wzrost zainteresowania archeologią nastąpił na Pomorzu Nadwiślańskim w drugiej połowie XIX wieku. Podobnie jak i na innych terenach, w Gdańsku,

Toruniu i Bydgoszczy, a nawet w mniejszych miastach rozwinęły wówczas ożywioną działalność liczne towarzystwa naukowe. Powstawały przy nich załączki zbiorów, również archeologicznych, trafiające także do coraz częściej zakładanych muzeów państwowych lub miejskich⁵. Wśród szczególnie cenionych eksponatów już od końca XIX wieku znajdowały się przypadkowo odkrywane ostrza i harpuny kościane oraz narzędzia krzemienne schyłkowopaleolitycznych łowców reniferów. Do grona badaczy najstarszych etapów zasiedlenia Pomorza Nadwiślańskiego należeli A. Lissauer⁶ i G. Ossowski⁷, później też K. Kothe⁸. Owocnie zapoczątkowane przez nich badania kontynuowane były w latach następnych, na początku XX wieku. Do ważniejszych odkryć tego okresu zaliczyć należy kompleksy obozowisk paleolitycznych w rejonie Bydgoszczy – Czerska Polskiego⁹ i Nowego Młyna w pow. tucholskim¹⁰, a także zebrane w monografii przez M. Schultzego narzędzia rogożowe, pozyskiwane przypadkowo podczas intensywnych melioracji z podmokłych terenów Pomorza Nadwiślańskiego¹¹.

Dopiero po 1920 roku W. La Baumé wyróżnił na Pomorzu Nadwiślańskim okres mezolitu, traktując go zresztą łącznie z paleolitem schyłkowym¹². Ze względu na bogactwo zespołów inwentarzowych z myśliwsko-rybackiej fazy gospodarki przedwytwórczej na Pomorzu, rozpoznanie tych zabytków następowało lepiej aniżeli źródeł ze schyłkowego paleolitu. Badaniami mezolitu wschodniopomorskiego w początkach XX wieku zajmowali się m.in. tacy badacze jak: W. Antoniewicz, J. Kostrzewski, L. Kozłowski, W. La Baumé, O. Kunkel, W. Petzsch, H. Agde czy L. Denecke. W pracach tych właśnie autorów można znaleźć publikacje źródłowe zabytków mezolitycznych zarówno krzemiennych, jak i kościanych oraz rogowych¹³. Bardzo pomyślnie zapowiadały się badania mezolitu na Pomorzu Nadwiślańskim w okresie międzywojennym, kiedy to m.in. J. Kostrzewski po raz pierwszy systematycznie zbadał stanowisko wydmore w Ostrowie, woj. gdańskie¹⁴, a T. Dobrzyński przeprowadził badania palinologiczne na znanym stanowisku torfowym w Orlu, woj. gdańskie¹⁵. W następnym okresie aż do końca lat 60. ma miejsce wyraźna stagnacja i brak postępów w zakresie rozpoznania pomorskiego mezolitu. Zmiana jakościowa w tym względzie nastąpiła po wkroczeniu na obszar Kaszub zespołów badawczych Uniwersytetu Warszawskiego (S.K. Kozłowski) oraz Uniwersytetu Wrocławskiego (Z. Bagniewski). Na początku lat 70. wyróżniona została przez S.K. Kozłowskiego tzw. kultura chojnicko-pieńkowska¹⁶, zaś Z. Bagniewski dostrzegł w strefie nadwiślańskiej Pomorza istotne oddziaływania maglemoskiego kręgu kulturowego z południowej Skandynawii¹⁷. Ugruntowanie kluczowej rangi Pomorza we wczesnoholoceńskich dziejach zasiedlenia ziem pol-

skich nastąpiło dzięki syntetycznemu opracowaniu mezolitu pomorskiego przez T. Galińskiego¹⁸.

Niewątpliwie najbardziej dynamicznie rozwijały się jednak badania nad neolitycznym etapem zasiedlenia Pomorza Nadwiślańskiego. Ich źródła tkwiły jeszcze w przeglądowych opracowaniach G. Ossowskiego¹⁹ i A. Lissauera²⁰, lecz szybko zaznaczyła się w tym względzie postępująca specjalizacja zainteresowań archeologicznych. Niezależnie od wspomnianych prahistoryków już w latach siedemdziesiątych XIX wieku pod wpływem duńskich wykopalisk na tak zwanych śmietniskach muszlowych wzmogło się zainteresowanie zabytkami znajduwanymi na wybrzeżach południowego Bałtyku. Znalazło to wyraz w pojawianiu się szeregu wzmianek o stanowiskach kultury dziś określonej mianem rzucewskiej²¹, a także o pradziejowych przedmiotach wykonanych z bursztynu. Tym ostatnim poświęcono nawet osobną monografię²².

Pierwsze lata XX wieku przyniosły wypracowanie podziałów kulturowych neolitu Pomorza Nadwiślańskiego. Nawiązywano w tym zakresie głównie do systemu przygotowanej przez badaczy skupionych wokół ośrodka naukowego w Berlinie, a przede wszystkim do G. Kossiny, który w swoich pracach poważnie interesował się zabytkami pomorskimi²³. Wyróżniono więc w przybliżeniu poprawnie podstawowe kultury (pucharów lejkowatych, amfor kulistych i ceramiki sznurowej). Wspomniany autor wykazał też przenikanie nad dolną Wisłę elementów kultur naddunajskich, chociaż ich zabytki uznawano wówczas jedynie za importy z południa²⁴. Do przyjmowanych przez G. Kossinę klasyfikacji kulturowych nawiązał także w swym dziele z 1920 roku W. La Baume²⁵, podsumowując stan wiedzy o epoce kamienia na Pomorzu Nadwiślańskim i łącząc te osiągnięcia z dorobkiem archeologii środkowoeuropejskiej.

W okresie międzywojennym na Pomorzu Wschodnim – i to zarówno w jego części, która weszła w skład państwa polskiego, jak i pozostałej w granicach Niemiec – badania neolitu przeszły już zdecydowanie w ręce zawodowych archeologów. Zaznaczała się także dość wyraźna rywalizacja pomiędzy archeologami polskimi i niemieckimi, choć uczeni niemieccy mieli znacznie większe możliwości, gdyż dysponowali dwoma dobrze zorganizowanymi ośrodkami naukowymi w Gdańsku i Królewcu. Badania archeologiczne na ziemiach skupionych wokół dolnej Wisły nie były jednak zaniedbywane ze strony nauki polskiej. Już na początku lat dwudziestych J. Kostrzewski zorganizował wielkie wykopaliska w Rzucewie, pow. Wejherowo, wyznaczając problematykę badawczą kultury ceramiki sznurowej na Pomorzu²⁶. Archeolog poznański rozwijał także swe zainteresowania

neolitem w trakcie badań osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w Chełmży²⁷. Działalność J. Kostrzewskiego, T. Wagi i K. Jażdżewskiego²⁸ w dużym stopniu spowodowała też napisanie niemieckiej monografii epoki kamienia na dolnym Powiślu przez W. La Baumé'a i K. Langenheima²⁹.

Zniszczenia zbiorów muzealnych i archiwów pomorskich po 1945 roku na długo wstrzymały badania nad młodszą epoką kamienia. Najpoważniejsze powojenne osiągnięcia w tym zakresie opierały się na przetwarzaniu materiałów opublikowanych wcześniej. Pozytywnym odstępstwem od tej zasady były wykopaliska grobów i osad ludności wczesnorolniczej prowadzone przez B. Zielonkę³⁰. Zmiany na lepsze zapoczątkowało drugie wydanie *Pradziejów Polski* w 1965 roku³¹, w którym rozdział poświęcony neolitowi napisał K. Jażdżewski. Ten etap badawczy zamknęła zbiorowa synteza pod red. T. Wiślańskiego (*The Neolithic in Poland*, Wrocław 1970), a także krystalizacja głównych kierunków zainteresowań lokalnymi właściwościami polskiego neolitu. Na środkowym Pomorzu zainicjowano szerokie badania nad kompleksem cmentarzysk i osad grupy łupawskiej kultury pucharów lejkowatych³². Zintensyfikowanie badań nad rozwojem społeczeństw neolitycznych na Pojezierzu Krajeńskim nastąpiło z chwilą rozpoczęcia działalności Ekspedycji Krajeńskiej UAM w Poznaniu pod kierunkiem K. Siuchnińskiego³³. Nadto – w rejonie kaszubskim – wykopaliska stanowisk późnoneolitycznych kilkakrotnie prowadził Z. Bagniewski, reprezentujący KA Uniwersytetu Wrocławskiego³⁴. Ośrodek gdański koncentrował swą uwagę tradycyjnie na pozostałościach osadnictwa nadmorskiej kultury rzucewskiej oraz jej licznych pracowni bursztyniarskich³⁵. Podsumowując osiągnięcia i stan badań nad neolitem Pomorza Nadwiślańskiego zdawać musimy sobie sprawę, że pomimo lokalnych opracowań (Pojezierze Krajeńskie, Żuławy Wiślane, Pomorze Gdańskie), brak syntezy opartej na solidnych podstawach metodycznych, które zdołano już określić w przypadku ziem chełmińskiej³⁶, Pomorza Środkowego³⁷ oraz Kujaw³⁸.

2. Stan badań nad rozwojem kulturowym w epoce brązu

Początki zainteresowania epoką brązu na Pomorzu związane były ze spektakularnymi znaleziskami wyrobów metalowych: broni, narzędzi i ozdób. W pierwszym okresie badań nad kulturą łużycką, obejmującym II połowę XIX i początek XX wieku, brak jest opracowań monograficznych tej kultury w strefie nadwiślańskiej. Do najważniejszych prac uwzględniających między innymi materiały łużyckie należą dwie prace A. Lissauera. Jedna z nich, wydana w 1887 roku, jest katalo-

giem znalezisk z epoki brązu ułożonym dorzeciami rzek, przy czym autor nie wyróżnił okresu brązu, a wszystkie stanowiska z tego czasu zaliczył do wczesnej epoki żelaza³⁹. W kilka lat później ukazała się druga praca A. Lissauera, zawierająca opis wyrobów brązowych znajdujących w skarbach, na cmentarzyskach, a także luźno⁴⁰.

Pierwsze opracowania monograficzne kultury łużyckiej miały charakter lokalny. Należy do nich studium R. Dorra na temat osadnictwa epoki brązu w powiecie elbląskim, wykorzystujące odkrycia z grodziska w Łęczu, woj. elbląskie⁴¹. Szerszy zasięg miała praca S. Kujota o pradziejach Prus Książęcych, zawierająca uwagi na temat epoki brązu w rejonie nadwiślańskim⁴². Z reguły jednak ograniczono się nadal do opisów skarbów brązowych, jak uczynił m.in. K. Chmielecki, przypisując wotywny charakter depozytom odkrywanych w torfach i bagnach na Pomorzu Wschodnim⁴³. Korzystniejsza sytuacja zapanowała dopiero w okresie międzywojennym, głównie dzięki badaniom terenowym W. Łęgi. Stworzył on jedną z pierwszych polskich syntez dziejów kultury łużyckiej na terenie Pomorza Nadwiślańskiego⁴⁴. Wkrótce po pierwszej wojnie światowej J. Kostrzewski podjął próbę zrekonstruowania obrazu osadnictwa w II i III okresie epoki brązu na ziemiach polskich, z szerokim wykorzystaniem materiałów pomorskich⁴⁵. Do 1939 roku ukazały się również kolejne podsumowania epoki brązu na Pomorzu, włącznie w zakres obszerniejszych monografii T. Wagi⁴⁶ i J. Kostrzewskiego⁴⁷.

Wyrazem pogłębienia wiedzy o rozwoju kultury łużyckiej na Pomorzu było wydanie w 1958 roku przez J. Kostrzewskiego obszernej monografii tej kultury na obszarze położonym między ujściem Odry i Wisły, z uwzględnieniem ziemi chełmińskiej⁴⁸. Materiały łużyckie znad dolnej Wisły podsumowane zostały nieco później także przez A. Łukę oraz L.J. Łukę⁴⁹. Znacznie dłużej należało oczekiwać na nowoczesne syntezы epoki brązu na Pomorzu, w tym jego części nadwiślańskiej. Janusz Ostoja-Zagórski częściowo wypełnił tą lukę w nauce polskiej, poświęcając uwagę przemianom osadniczym, demograficznym i gospodarczym kręgu łużyckiego w strefie pomorskiej⁵⁰. Najnowsza zaś monografia Z. Bukowskiego podsumowała dzieje epoki brązu na Pomorzu w kontekście powiązań interregionalnych i pełnej prezentacji znanych do tej pory zabytków tego okresu z Polski północnej⁵¹.

3. Stan badań nad kulturą wschodniopomorską we wczesnej epoce żelaza i okresie lateńskim

Kultura wschodniopomorska najściślej ze wszystkich jednostek taksonomicznych w pradziejach łączy się genetycznie ze strefą Pomorza Nadwiślańskiego, choć w trakcie swego rozwoju sięgnęła po Wielkopolskę i Mazowsze. Do pierwszej wojny światowej ukazywały się tylko krótkie sprawozdania z przypadkowych odkryć pojedynczych grobów, przeważnie typu skrzynkowego, skarbów oraz luźnych znalezisk, przy czym ówczesnych badaczy zajmowały przede wszystkim charakterystyczne dla kultury wschodniopomorskiej popielnice twarzowe oraz popielnice domkowe, rzadziej zaś inne kategorie znalezisk⁵². Wśród tego rodzaju publikacji znajdowały się m.in. prace G. Berendta o popielnicach twarzowych⁵³, R. Dorra o grobach skrzynkowych odkrywanych w okolicach Elbląga⁵⁴ i wielu innych prahistoryków niemieckich.

Na tle prac XIX-wiecznych wyróżnia się pomnikowe dzieło G. Ossowskiego, pozostające pod względem ikonograficznym cennym źródłem poznania zbiorów archiwalnych⁵⁵. W początkach XX wieku zarówno niemieccy jak i polscy archeologowie wielokrotnie omawiali kolejne odkrycia grobów wschodniopomorskich. Ponadto H. Conwentz po raz pierwszy zwrócił większą uwagę na wyobrażenie rysunkowe występujące na ceramice kultury wschodniopomorskiej⁵⁶. W okresie 1918-1939 dzięki roztoczeniu opieki przez Instytut Prahistoryczny Uniwersytetu Poznańskiego i Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na woj. poznańskie i pomorskie nad Pomorzem Nadwiślańskim, przystąpiono do metodycznego badania osad i cmentarzysk kultury wschodniopomorskiej, np. w Odrach, pow. Chojnice, Stężycy, pow. Kartuzy, Szemudzie, pow. Wejherowo i Poczerninie, pow. Puck⁵⁷.

Rozpoznanie wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego na Pomorzu Nadwiślańskim weszło w nową fazę po 1945 roku. W 1962 roku powstało autonomiczne Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, angażujące swe siły w licznych pracach terenowych o charakterze ratowniczym i systematycznym. Wymienić wśród nich należy najważniejsze nowo zbadane cmentarzyska datowane na okres Hallstatt D oraz wczesny i środkowy okres lateński: z Wejherowa, pow. Gdańsk, Czarlina, pow. Kościerzyna, Starych Polaszek, pow. Kościerzyna, Rąbia, pow. Kartuzy, Luzina, pow. Wejherowo⁵⁸ a także okolic Bydgoszczy⁵⁹. Znacznie rzadziej przystępowano do badań osad kultury wschodniopomorskiej, z powodu unikatowego charakteru podobnych odkryć (np. Chmielonko, pow. Kartuzy, Stara Kiszewa, pow. Koście-

ryzna)⁶⁰. Najpoważniejsze podsumowanie wiadomości na temat wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego na Pomorzu Nadwiślańskim włączone zostało w zakres jednej z ostatnich syntez pradziejów Polski, obejmując takie tematy, jak chronologia, osadnictwo, gospodarka i wierzenia kręgu pomorsko-kloszowego⁶¹.

Mimo to, że naczynia grobowe kultury pomorskiej publikowano już od 1656 roku dopiero niedawno pojawiły wyczerpujące katalogi zabytków⁶². W 1997 roku przygotowany został obszerny katalog kolekcji popielnic twarzowych ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy⁶³. W 1999 roku ukazało się fundamentalne dzieło M. Kwapińskiego, zestawiające wszystkie znane kanopy grobowe kultury wschodniopomorskiej, w tym wiele z terenów Pomorza Nadwiślańskiego⁶⁴. Wielokrotnie podstawowe dane ikonograficzne czerpane były jednak z klasycznych opracowań G. Ossowkiego i W. La Baumé'a, od których rozpoczęły się XIX-wieczne studia nad archeologią wczesnej epoki żelaza na Pomorzu Nadwiślańskim⁶⁵.

4. Stan badań nad kulturą wielbarską w okresie wpływów rzymskich

Tak jak wyjątkowe w swym charakterze popielnice twarzowe kultury wschodniopomorskiej wzbudzały zainteresowanie badaczy już w XVIII wieku, tak też wieloelementowe konstrukcje kamiennych kręgów kultury wielbarskiej dostrzeżono w okresie oświecenia. Początki pozyskiwania materiału archeologicznego sięgają schyłku XVIII wieku i związane są z działalnością księdza J. Bocheńskiego, który opisał kręgi kamienne, wówczas istniejące w okolicy Trzcianki⁶⁶. Zabytki trafiały sporadycznie do kolekcji założonego w 1743 roku towarzystwa naukowego – Naturforschende Gesellschaft w Gdańsku. W 1872 roku powstała w ramach tego towarzystwa sekcja antropologii i etnografii, pod przewodnictwem A. Lissauera. Jesienią 1874 roku przebadał on w Odrach, gm. Czersk, niektóre z kręgów kamiennych. Odkryto tam wówczas pochówki jamowe i popielnicowe oraz zabytki krzemienne, które stanowiły podstawę wyznaczenia błędnej chronologii całego stanowiska na młodszą epokę kamienia. Dopiero później badania właściwie połączyły kręgi kamienne w Odrach z kulturą wielbarską⁶⁷.

Na przełomie XIX/XX wieku intensywne prace archeologiczne na stanowiskach z okresu rzymskiego na Pomorzu Nadwiślańskim prowadził H. Conwentz, pierwszy dyrektor Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku (Westpreussische Provinzial Museum), powstałego w 1880 roku. Wśród odkryć wymienić można m.in. nowe kręgi kamienne w Odrach, gm. Czersk, Cisewiu, gm. Karsin i Lutomiu

gm. Czersk, pochówki wielbarskie w Mściszewicach, gm. Sulęczyno, Sapolnie, gm. Przechlewo a także importy naczyń brązowych z Wielkich Chełmów, gm. Brusy i Pawłowa, gm. Chojnice⁶⁸. Wyniki badań publikowane w monografiach i periodykach naukowych stopniowo wzbogacały obraz zasiedlenia Pomorza Nadwiślańskiego przez społeczności wielbarskie. W 1912 roku E. Blume zwrócił uwagę, posiłkując się *Historią gocką* Jordanesa, że obszar wschodniopomorski został zdobyty przez Gotów⁶⁹. Również na początku XX wieku zrodziła się koncepcja istnienia pradziejowego obserwatorium w Odrach, wyznaczającego m.in. daty przesilenia słonecznego w ciągu roku⁷⁰.

Po II wojnie światowej rozpoczęły się na szeroką skalę polskie badania kultury wielbarskiej. U schyłku lat czterdziestych konserwatorem na obszarze Pomorza wschodniego był J. Antoniewicz, który podczas swojej działalności odkrył kręgi kamienne w Węsiorach, gm. Sulęczyno. Tam też rozpoczęto najwcześniej i prowadzono w latach 1956-1961 prace wykopaliskowe, które doprowadziły do rozpoznania znacznej części cmentarzyska wielbarskiego. W 1962 roku zainicjowane zostały przez J. Kmiecińskiego badania archeologiczne w Odrach, trwające zaś do dzisiaj, przy znacznym udziale Uniwersytetu Łódzkiego (T. Grabarczyk, K. Walenta, L. Tyszler i inni). W rejonie Gdańska prace terenowe objęły m.in. cmentarzyska w Kościelnej Jani, gm. Smętowo oraz Osowie Leśnym, gm. Lubichowo i Chwarzynie, gm. Stara Kiszewa. W okolicy Bydgoszczy badano wykopaliskową osadę wielbarską w Dobrczu i Bydgoszczy-Czyżkówku⁷¹. Syntetyczne podsumowania wyników badań znalazły się m.in. w starszej pracy J. Kmiecińskiego o kulturze gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim⁷² oraz w najnowszej, wyczerpującej monografii T. Grabarczyka, dotyczącej problematyki kultury wielbarskiej na Pojezierzu Krajeńskim i Kaszubskim, aczkolwiek zagadnienie relacji pomiędzy ludnością autochtoniczną Pomorza Nadwiślańskiego a skandynawskimi Gotami nie zostało jeszcze ostatecznie rozstrzygnięte⁷³.

5. Stan badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Pomorzu Nadwiślańskim

Wobec wczesnego średniowiecza badania archeologiczne spełniają rolę istotną, lecz jednocześnie równoprawną ze studiami historycznymi⁷⁴, toponomastycznymi⁷⁵ i geograficznymi⁷⁶ nad Pomorzem Nadwiślańskim. Początki zainteresowania wczesnym średniowieczem, podobnie jak starszymi epokami, związane są z gromadzeniem wyjątkowo okazałych zabytków w zbiorach Muzeum Prowincjo-

nalnego w Gdańsku, Toruńskiego Towarzystwa Naukowego w Toruniu oraz Towarzystwa Historycznego w Bydgoszczy. Kolekcje zabytków archeologicznych powstawały także w Kwidzynie, Tucholi i Świeciu, często w obrębie lokalnych amatorów starożytności⁷⁷. Z badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem, prowadzonych do 1945 roku, zachowały się – niestety – bardzo nieliczne materiały⁷⁸, stąd też dopiero w okresie powojennym rozpoczęto systematyczne studia naukowe.

W 1948 roku zainicjowane zostały na dużą skalę badania wykopaliskowe na terenie Gdańska, prowadzone przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a od 1954 roku przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN). Wyniki prac publikowane są w wydawnictwie *Gdańsk wczesnośredniowieczny* oraz w szeregu rozpraw w czasopiśmie naukowych⁷⁹. Równolegle z badaniami Gdańska główne wysiłki koncentrowano na odzyskaniu ocalałych po wojnie zbiorów, a także ochronie niszczących grodzisk z terenu Pomorza Nadwiślańskiego. Na zapleczu Gdańska zdołano przekopać systematycznie grodzisko w Sopocie, sondażowo – w Otominie i Peregowie, w pow. gdańskim, oraz ratowniczo – w Gorzedzieju, w pow. tczewskim⁸⁰. W rejonie południowym podobnie zbadane zostały grody w Topolnie, pow. Świecie⁸¹, Grucznie, pow. Świecie⁸², Zamczysku, pow. Bydgoszcz⁸³, Wyszogrodzie (Bydgoszczy-Fordonie)⁸⁴ i Strzelcach Dolnych, pow. Bydgoszcz⁸⁵. Oprócz grodów, istotne znaczenie dla badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Pomorza Nadwiślańskiego miały znaleziska skarbów⁸⁶, osad otwartych⁸⁷ i cmentarzysk⁸⁸, aczkolwiek ich znajomość oceniano jako niezadawalającą⁸⁹.

Notowany ostatnio rozwój studiów osadniczych ukazuje w nowym świetle problemy osadnictwa wczesnohistorycznego na Pomorzu Nadwiślańskim. W 1970 roku Muzeum Archeologiczne w Gdańsku rozpoczęło planową inwentaryzację grodzisk metodą wykopaliskową, co doprowadziło do wyznaczenia najintensywniejszego osadnictwa wzdłuż czterech ważniejszych rzek: Wisły, Wierzycy, Raduni i Redy, oraz wokół większych jezior, szczególnie Raduńskich⁹⁰. Podobne prace zainicjowano od początku lat osiemdziesiątych w Bydgoszczy, gdzie dodatkowo stworzone zostały wysokiej jakości plany warstwiczne ponad dwudziestu wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych⁹¹. Ośrodek toruński rozwinął analogiczne studia dla ziemi chełmińskiej, przygotowując też obszerny katalog wczesnośredniowiecznych grodzisk⁹². Najnowsze syntezy okresu wczesnohistorycznego w rejonie dolnej Wisły obejmują również głównie ziemię chełmińską, przy niewielkim uwzględnieniu grodów lewobrzeżnych (Gruczno, Wiąg

Świecie)⁹³. Także interregionalny program badawczy pod nazwą Adalbertus, podejmujący tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, koncentruje uwagę archeologów na wczesnośredniowiecznym szlaku komunikacyjnym z Kujaw do Prus poprzez terytoria ziemi chełmińskiej⁹⁴.

6. Archeologia historyczna Pomorza Nadwiślańskiego

Przedmiotem badań archeologii historycznej, według L. Kajzera, winny być rozwinięte społeczeństwa, których egzystencja przypada na czasy umownie określone jako: wczesne i późne średniowiecze, nowożytność i wreszcie lata nowoczesności, rozumiane jako okres funkcjonowania społeczeństw industrialnych⁹⁵. Jedno z najważniejszych miejsc w narodzinach polskiej archeologii historycznej zajęła Komisja Badań Dawnej Warszawy, działająca przez 17 lat (1951-1968). Realizowała ona model badań kompleksowych, z udziałem: historyków, archeologów i architektów, tworząc jednocześnie metodyczne podstawy rozpoznania wykopaliskowego innych ośrodków miejskich⁹⁶. Problem ten w wypadku Pomorza Nadwiślańskiego dotyczył m.in. Gdańska, Elbląga, Tucholi, Świecia i Bydgoszczy. Badania późnośredniowiecznych i nowożytnych nawarstwień Gdańska ściśle łączyły się z odkrywaniem osadnictwa wczesnośredniowiecznego już od 1948 roku, jednak wiele źródeł kultury materialnej dopiero niedawno znalazło swe miejsce w literaturze naukowej (np. fajki ceramiczne, naczynia kamionkowe)⁹⁷. Wykopaliska archeologiczne w Elblągu i Bydgoszczy wynikały głównie z odbudowy pierwotnego układu działek późnośredniowiecznych lub powstawania w ich obrębie nowych budynków⁹⁸.

Najistotniejsze zadania archeologii historycznej Pomorza Nadwiślańskiego łączą się z badaniami nad średniowieczną siecią osadnictwa wiejskiego. Niedostatek podobnych studiów wyraziście podkreślił J. Olczak w prezentacji źródeł archeologicznych do zasiedlenia Pomorza Środkowego w późnym średniowieczu. Pomimo względnie dużego potencjału informacyjnego zawartego w tych źródłach, jak dotąd pozostawały one na marginesie zainteresowań archeologów mediewistów, historycy zaś w swoich studiach pomijali je bądź wykorzystywali w niewielkim tylko stopniu⁹⁹. Pozytywnym odstępstwem od tej reguły były badania K. Ślaskiego nad wiejskim osadnictwem pomorskim wczesnego średniowiecza¹⁰⁰ oraz studia M. Grzegorza w zakresie wschodniego Pomorza¹⁰¹. Trudności w zastosowaniu materiałów archeologicznych do rekonstrukcji późnośredniowiecznej sieci

osadniczej wynikają z niejednoznacznej klasyfikacji funkcjonalnej stanowisk (osady, ślady działalności gospodarczej, cmentarze) wyłącznie niemal opartej na rozdrobnionej ceramice naczyniowej, pozyskiwanej z tzw. badań powierzchniowych. W przypadku Pomorza Środkowego na skutek wspomnianych ograniczeń zdołano wydatować z dokładnością do jednego lub dwóch stuleci jedynie 6,1% stanowisk archeologicznych, pozostałe 93,9% schronologizowano ogólnie w ramach późnego średniowiecza, tzn. około połowy XIII do XV wieku¹⁰².

Daleko zaawansowane badania Archeologicznego Zdjęcia Polski na Pomorzu Nadwiślańskim wskazują wielkość niewykorzystanego zasobu informacji. Wzorcowym przykładem w tym względzie może być teren dawnego woj. elbląskiego. Bardzo liczne są na nim ślady osadnictwa z pełnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Do końca lat osiemdziesiątych zarejestrowano 125 stanowisk z tego czasu, leżących poza obszarami dzisiejszych wsi i miast. Wśród odkrytych na ziemi elbląskiej stanowisk warto wymienić położone w dolinie rzeki Dzierzgoni wyraźne relikty sporej wsi, zniszczonej pożarem i porzuconej. Domyślać się można, że jest to znana ze źródeł XIII i XIV-wiecznych wieś Jankowo (Jonkendorf). Podobne pozostałości porzuconych wsi i folwarków występują licznie na całych Żuławach¹⁰³. Znaczna liczebność reliktyw osadnictwa średniowiecznego i nowożytnego charakteryzuje także Wysoczyznę Świecką¹⁰⁴ oraz region tucholsko-raciąski¹⁰⁵. Archeologia historyczna Pomorza Nadwiślańskiego, dla zgłębienia bogatego potencjału źródeł do dziejów osadniczych tego terenu¹⁰⁶, dorównać winna zatem prahistorii Pomorza, doskonalącej swe metody i wyniki nieprzerwanie od połowy XIX wieku.

Przypisy

- ¹ T. Wiślański, *Stan i potrzeby badawcze epoki kamienia i początków epoki brązu na Pomorzu Wschodnim*, „Pomorania Antiqua”, t. 6, 1975, s. 9.
- ² W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Królewiec 1929.
- ³ H. Gross, *Auf den ältesten Spuren des Menschen in Altpreussen*, „Prussia”, Bd. 32, 1938, s. 84-139.
- ⁴ T. Wiślański, op. cit., s. 14.
- ⁵ E. Dygaszewicz, *Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, 1994, s. 17-18.
- ⁶ A. Lissauer, *Prähistorischen Denkmäler Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887.
- ⁷ G. Ossowski, *Zabytki przedhistoryczne ziem polskich, Prusy Królewskie*, Kraków 1879-1889.
- ⁸ W. Rączkowski, *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań 1987, s. 5-6.
- ⁹ W. Stoczkowski, *Schylkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z okolic Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 3, 1982, s. 11-15.
- ¹⁰ W. La Baumé, K. Langenheim, *Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weischel*, „Blätter für deutsche Vorgeschichte”, t. 9/10, 1933.
- ¹¹ M. Schultze, *Frühneolitische Jagd und Fischereigeräte der Provinz Posen*, „Archiv für Fischerei Geschichte”, Heft 2, 1914, s. 109-132.
- ¹² T. Wiślański, op. cit., s. 11.
- ¹³ T. Galiński, *Mezolit Pomorza*, Szczecin 1992, s. 11.
- ¹⁴ J. Kostrzewski, *Nouvelle fouilles et decouvertes en Pomeranie Polonaise*, „Revue anthropologique”, t. 10-12, 1929.
- ¹⁵ T. Dobrzyński, *Synchronizacja okresów Blytt-Sernandera z okresami przedhistorycznymi na północnym Pomorzu*, Poznań 1937.
- ¹⁶ S.K. Kozłowski, *Pradzieje ziem polskich od IX do V tys. p.n.e.*, Warszawa 1975.
- ¹⁷ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, „Studia Archeologiczne”, t. 17, 1987.
- ¹⁸ T. Galiński, op. cit., s. 155-175.
- ¹⁹ G. Ossowski, op. cit.
- ²⁰ A. Lissauer, op. cit.
- ²¹ G. Berendt, *Altpreussische Küchenapfäle am frischen Half*, „Schriften der Physikalisch Ökonomischen Gessellschaft zu Königsberg”, Bd. 16, 1876, s. 117-126.
- ²² R. Klebs, *Der Bernsteinschmuck der Steinzeit Von der Baggerei bei Schwarzort und anderen Lokaliäten Preussens*, Königsberg 1882.
- ²³ G. Kossina, *Entwicklung und Verbreitung der steinzeitlichen Trichterbecher, Kranglenfläschen und Kugelflaschen*, „Mannus”, Bd. 13, 1921, s. 13-40, 143-165, 239-268.
- ²⁴ G. Kossina, *Der Ursprung der Urfinnen und Indogermanen und ihre Ausbreitung nach Osten*, „Mannus”, Bd. 1, 1910, Teil III, s. 62-108.

- ²⁵ W. La Baumé, *Vorgeschichte von Westpreussen*, Gdańsk.
- ²⁶ T. Wiślański, op. cit., s. 13.
- ²⁷ J. Kostrzewski, *Osada starszej ceramiki wstęgowej w Chelmży w pow. toruńskim*, „Roczniki Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu”, t. 4, 1928, s. 100-126.
- ²⁸ K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce środkowej i zachodniej*, Poznań 1936.
- ²⁹ W. La Baumé, K. Langenheim, op. cit.
- ³⁰ B. Zielonka, *Ceramika z epoki brązu z miejscowości Turzno, pow. Toruń*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1960, s. 391-392.
- ³¹ J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, *Pradzieje Polski*, Wrocław 1965.
- ³² D. Jankowska, *Kultura pucharów lejkowatych na Pomorzu Środkowym*, Poznań 1980.
- ³³ W. Rączkowski, op. cit., s. 7.
- ³⁴ Z. Bagniewski, op. cit.
- ³⁵ W. Tetzlaff, *The Rzucewo Kultur*, [w:] *The Neolithic in Poland*, 1970, s. 357-368.
- ³⁶ Np. *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń 1987.
- ³⁷ D. Jankowska, op. cit.
- ³⁸ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa-Poznań 1982.
- ³⁹ A. Lissauer, op. cit.
- ⁴⁰ A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit in der Provinz Westpreussen*, Danzig 1891.
- ⁴¹ R. Dorr, *Die jüngste Bronzezeit im Kreise Elbing*, Elbing 1902.
- ⁴² S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, t. 1, *Czasy przedhistoryczne*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 20, 1913, s. 55-184.
- ⁴³ K. Chmielecki, *Człowiek przedhistoryczny w Prusach Zachodnich (Przewodnik po zbiorach Towarzystwa Naukowego w Toruniu)*, Toruń 1909, s. 19-22.
- ⁴⁴ W. Łęga, *Przyczynki do poznania kultury „łużyckiej” na Pomorzu*, Toruń 1926.
- ⁴⁵ J. Kostrzewski, *Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 2, 1922-1924, s. 202 n.
- ⁴⁶ T. Waga, *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń 1934.
- ⁴⁷ J. Kostrzewski, *The Prehistory of Polish Pomerania*, Toruń 1936.
- ⁴⁸ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958.
- ⁴⁹ A. Łuka, L. J. Łuka, *Pomorze Wschodnie w czasach najdawniejszych*, „Pomorze Gdańskie”, z. 1, Gdańsk 1965, s. 38-40.
- ⁵⁰ J. Ostojka-Zagórski, *Przemiany osadnicze, demograficzne i gospodarcze w okresie halsztackim na Pomorzu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- ⁵¹ Z. Bukowski, *Epoka brązu na Pomorzu*, Gdańsk 1998.
- ⁵² L. J. Łuka, *Stan i potrzeby badań nad kulturą wschodniopomorską na Pomorzu Gdańskim*, „Pomorania Antiqua”, t. 6, 1975, s. 95-124.
- ⁵³ G. Berendt, *Die pommerelischen Gesichtsuren*, „Schriften der Physikal Ökonomischem Gesellschaft”, Bd. 13, 1872, s. 89-125.

- ⁵⁴ R. Dorr, *Steinkistengräber bei Elbing*, „Correspondenblatt f. d. Anthropologie”, 1891, s. 136-138.
- ⁵⁵ G. Ossowski, op. cit.
- ⁵⁶ H. Conwentz, *Bildliche Darstellungen von Tierem, Menschen, Bäumen und Wagen an westpreussischen Gräberurnen*, „Schriften der Naturforschenden Gessellschaft in Danzig”, Bd. 8, H. 2-4, 1894, s. 191-219.
- ⁵⁷ L. J. Łuka, *Stan i potrzeby badań...*, s. 97-98.
- ⁵⁸ L. J. Łuka, *Stan i potrzeby badań...*, s. 99-100.
- ⁵⁹ C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1963.
- ⁶⁰ L. J. Łuka, *Stan i potrzeby badań...*, s. 101.
- ⁶¹ T. Malinowski, *Kultura pomorska*, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. 1, cz. 2, Warszawa-Łódź 1998, s. 716-763.
- ⁶² M. Kwapiński, *Korpus kanop pomorskich*, cz. 1, Pomorze, Gdańsk 1999, s. 9.
- ⁶³ W. Kuczkowski, *Popielnice twarzowe ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1997.
- ⁶⁴ M. Kwapiński, op. cit.
- ⁶⁵ G. Ossowski, op. cit.; W. La Baumé, *Vorgeschichte...*
- ⁶⁶ A. Kokowski, *Zagadnienie kręgów kamiennych w środkowej strefie Pojezierza Pomorskiego*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archeologica”, t. 8, 1987, s. 63-79.
- ⁶⁷ T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim*, Łódź 1997, s. 12.
- ⁶⁸ T. Grabarczyk, op. cit., s. 13-14.
- ⁶⁹ E. Blume, *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, Würzburg, 1912/1915.
- ⁷⁰ P. Stephan, *Vorgeschichtliche Sternkunde und Zeitenleitung*, „Mannus”, t. 7, 1915, s. 213-238.
- ⁷¹ T. Grabarczyk, op. cit., s. 18.
- ⁷² J. Kmieciniński, *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Łódź 1962.
- ⁷³ T. Grabarczyk, op. cit., s. 97-108.
- ⁷⁴ G. Labuda (red.), *Historia Pomorza*, t. 1, Poznań 1972; K. Ślaski, *Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej, VII-XIII w.*, „Pamiętnik Słowiański”, t. 4, 1954, s. 227-266; J. Powierski, B. Śliwiński, K. Burski, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku*, Słupsk 1993 i inne.
- ⁷⁵ Np. M. Rudnicki, *Charakterystyka językowa i nazwy geograficzne Pomorza*, Toruń 1929.
- ⁷⁶ Np. K. Ślaski, *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, „Przegląd Zachodni”, t. 7, 1951, s. 207-263.
- ⁷⁷ J. Woźny, *Osadnictwo starożytne międzyrzecza Raciąskiej Strugi, Kiczy i Brdy (mikro-region raciąsko-tucholski)*, [w:] *Szkice tucholskie*, Bydgoszcz-Tuchola 1996, s. 14-15.

- ⁷⁸ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930.
- ⁷⁹ E. Choińska, *Stan i potrzeby badań archeologicznych nad osadnictwem na zachodnim brzegu dolnej Wisły we wczesnym średniowieczu*, „Pomorania Antiqua”, t. 6, 1975, s. 171.
- ⁸⁰ E. Choińska, op. cit., s. 172.
- ⁸¹ E. Kuszewska, *Wyniki badań na grodzisku wczesnośrednioeiecznym w Topolnie, pow. Świecie n/Wisłą*, „Pomorania Antiqua”, t. 1, 1965, s. 227-288.
- ⁸² Np. R. Boguwołski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Grucznie pow. Świecie n. Wisłą prowadzonych w roku 1966*, „Informator Muzeum w Grudziądzu”, t. 7, nr 4, s. 43-44.
- ⁸³ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zamczysku – mit czy rzeczywistość?*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, 1994, s. 41-56.
- ⁸⁴ L. Rauhut, J. Rauhut, C. Potemski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w r. 1959*, „Wiadomości Archeologiczne”, 1961, t. 27, z. 3, s. 283-311.
- ⁸⁵ C. Potemski, *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnohistorycznym w Strzelcach Dolnych, pow. Bydgoszcz*, „Komunikaty Archeologiczne” 1978, s. 181-189.
- ⁸⁶ T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby z Pomorza*, Wrocław-Warszawa 1959.
- ⁸⁷ E. Choińska, op. cit., s. 161, 176-177.
- ⁸⁸ Np. J. Bojarski, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Grucznie*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 7, 1995, s. 109-124.
- ⁸⁹ E. Choińska, op. cit., s. 180.
- ⁹⁰ E. Choińska, op. cit., s. 172.
- ⁹¹ E. Dygaszewicz, *Materiały do osadnictwa wczesnohistorycznego z obszaru województwa bydgoskiego*, „Komunikaty Archeologiczne”, t.5, 1990, s. 81-97.
- ⁹² *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń 1994.
- ⁹³ W. Chudziak, *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek)*, Toruń 1996.
- ⁹⁴ (red.) W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, Toruń 1997.
- ⁹⁵ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996, s. 23.
- ⁹⁶ L. Kajzer, op. cit., s. 11.
- ⁹⁷ K. M. Kowalski, *Artefakty jako źródła poznania*, Gdańsk 1996.
- ⁹⁸ T. Nawrołski, *Problematyka badań archeologicznych starego miasta w Elblągu*, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, Małbork 1987, s. 409-423.
- ⁹⁹ J. Olczak, *Źródła archeologiczne do studiów nad zasiedleniem Pomorza Środkowego w późnym średniowieczu*, Toruń 1994, s. 5.

- ¹⁰⁰ K. Ślaski, *Uwagi o osadnictwie wiejskim na prawie rodzinnym w XI-XIII wieku na Pomorzu Zachodnim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1978, t. 26, s. 303-314.
- ¹⁰¹ M. Grzegorz, *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309-1454*, Łódź 1990.
- ¹⁰² J. Olczak, op. cit., s. 9.
- ¹⁰³ J. Okulicz, M. Jagodziński, *Dotychczasowe wyniki Zdjęcia Archeologicznego województwa elbląskiego oraz wnioski badawcze i konserwatorskie z nich płynące*, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, Malbork 1987, s. 23-24.
- ¹⁰⁴ J. Woźny, *Z pradziejów ziemi świeckiej (w stronę syntezy regionalnej)*, [w:] *Świecie i ziemia świecka w 800-lecie istnienia*, Bydgoszcz 1999, s. 87-95.
- ¹⁰⁵ L. Wojda, *Tuchola w świetle źródeł archeologicznych od XIII do XVIII wieku*, [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza. Materiały*, Gdańska 1984, s. 138-139.
- ¹⁰⁶ A. Kola, *Późnośredniowieczne grody ziemi chełmińskiej*, Toruń 1991.